

НА ЧАСІ

УДК 340.12 (477)

*Мельник Роман Сергійович,
доктор юридичних наук,
старший науковий співробітник,
професор кафедри адміністративного права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

ЩО РОЗУМІТИ ПІД КАТЕГОРІЄЮ "СИСТЕМА ПРАВА"?

Статтю присвячено аналізу категорії "система права". Через призму положень сучасної правової, а також філософської науки доводиться необхідність зміни наукових поглядів на поняття "право" та внутрішню побудову системи вітчизняного права.

Ключові слова: право, система права, регулятор, приватне право, публічне право, суб'єкти права, галузь права, неписане право, писане право.

Реформування вітчизняної правової системи, яке спостерігається останнім часом, здійснюється у різних напрямках. Так, приймаються нові законодавчі та підзаконні акти, спрямовані на реалізацію положень Конституції України, а також зобов'язань України, пов'язаних з її інтеграцією у Європейське Співтовариство. Йде ґрунтовна перебудова системи органів державної влади. Одночасно відбувається переорієнтація наукових правових досліджень та зміна способів викладення права. Проте нерідко ці процеси не мають достатнього наукового підґрунтя, або у їх основу закладаються застарілі наукові теорії та концепції. Свідченням цього є ставлення науковців до категорії "система права", яка досить часто використовується вченими та практичними працівниками у "старій науковій обгортці", що, на нашу думку, створює серйозні перешкоди для поступального розвитку та удосконалення вітчизняної правової системи.

З огляду на це, актуальним є питання про перегляд як сутності, так і змісту поняття "система права", приведення його у відповідність до потреб та реалій правотворчої, правозастосовчої та наукової діяльності, що, власне, і є головною метою даної статі.

Огляд наукових праць деяких вітчизняних авторів, що присвячені дослідженню категорії "система права", дозволяє зробити висновок, що вивчення названого правового феномену здійснюється без урахування тих змін, які відбулися у сфері праворозуміння. Тому насамперед вважаємо за необхідне зупинитися на понятті права, яке є, відповідно, основоположним елементом категорії "система права". Не пояснивши свого ставлення до нього, не сформулювавши його визначення, на нашу думку, не можна навіть починати розмову про систему права.

Як впливає з аналізу сучасних наукових публікацій [1], у підґрунті найбільш поширених нині уявлень про

систему права лежить так звана позитивістська методологія та радянський нормативізм. Її прибічники визначають право як систему норм (правил поведінки) і принципів, встановлених або визнаних державою регуляторами суспільних відносин, які формально закріплюють міру свободи, рівності та справедливості відповідно до суспільних, групових та індивідуальних інтересів (волі) населення країни, забезпечуються всіма заходами легального державного впливу аж до примусу [2, с. 216]. З цього випливає, що система права являє собою сукупність взаємопов'язаних та таких, що знаходяться у стані взаємодії, правових норм, що знайшли зовнішнє закріплення у певному нормативному акті.

Проте таке тлумачення права, а значить і його системи зовсім не узгоджується із сучасними концепціями праворозуміння, з теорією верховенства права, що повністю виключають можливість ототожнення права та закону. І хоча, дійсно, можна погодитися з М. І. Козюброю у тому, що пізнати сутність права неможливо, оскільки останнє настільки складний, розмаїтий, багатогранний, багатовимірний і багатозначний феномен, в якому так тісно переплітаються духовні, культурні й етичні засади, внутрішньодержавні та міжнародні, цивілізаційні й загальнолюдські аспекти, наукова істина та цінності добра і справедливості, досягнення правової теорії та практичний юридичний досвід, правові ідеали, інституціонально-нормативні утворення і правовідносини [3], проте нині беззаперечно слід визнати, що нормативний акт є далеко не єдиною

формою буття права. З огляду на це та свідомо не вдаючись до поглибленого аналізу існуючих концепцій праворозуміння, оскільки це виходить за межі нашого дослідження, а до того ж досить добре зроблено іншими авторами [4; 5], висловимо свою підтримку тим науковцям, які вважають, що право є правовим феноменом, що існує в різних проявах, формах, як-от правових звичаях, прецедентах, нормативних договорах, правових актах [6]. Подібний висновок пояснюється насамперед тим, що право є духовним феноменом, який ґрунтується на ідеалах справедливості, індивідуальної свободи, рівності, суспільної злагоди та інших цінностях, котрі у багатьох випадках можуть перебувати за межами закону.

Переносючи зроблений висновок на предмет нашого дослідження, у найбільш загальному розумінні систему права необхідно визначити як сукупність нормативно невизначених, а також нормативно визначених регуляторів, за допомогою яких здійснюється вплив на поведінку та свідомість учасників суспільних відносин. Як бачимо, подібне розуміння права суттєво відрізняється від сформульованого за радянських часів і доводить, що система радянського права була суттєво обмеженою у своїх змістовних характеристиках.

Відтак, можна стверджувати, що система права має два рівні: "базовий" та "поточний". У межах "базового" рівня зосереджено норми, вироблені протягом усього часу існування людства, які діють незалежно від будь-яких змін та уособлюються перш за все у принципах права – верховенстві

права, справедливості, рівності, правової держави. Норми "базового" рівня існують об'єктивно, незалежно від волі та бажання законодавця, окремих осіб. Тому у межах цього рівня система права є об'єктивним утворенням. Вважаємо, що саме наявність "базового" рівня системи права стала передумовою для євроінтеграційного процесу, учасниками до якого є нині чимало розвинутих європейських країн. Одним із завдань цього процесу називається створення єдиної правової системи об'єднаної Європи [7], яка саме й може бути створена завдяки наявності у кожній з країн, що входить до складу Європейського Союзу, "базового" рівня системи права. Цей рівень стає основою для формування "поточного" рівня системи права, внутрішній обсяг якого залежить від багатьох чинників – розвитку правосвідомості, культурного рівня, форми правління, активності законодавчого процесу тощо, що дозволяє, як наслідок, вести мову про його суб'єктивні характеристики. В ідеальному варіанті названі рівні системи права мають узгоджуватися між собою, функціонувати у межах однієї мети – досягнення збалансованого та узгодженого з потребами окремої особистості, суспільства та держави регулювання суспільних відносин. Розрив між "базовим" та "поточним" рівнем призводить відповідно до виникнення суперечностей між правом та законом, деструктивних процесів усередині системи права, що найбільш яскраво спостерігалось на прикладі радянської системи права. Ось чому ми не поділяємо думку, що система права є "рукотворним" явищем [8]. Такий висновок є справедливим лише почасти.

Намагаючись зрозуміти систему права, не можна обійти увагою також і питання про поділ права на приватне та публічне. Переконані, що введення у вітчизняну правову науку вчення про предмет правового регулювання було здійснено саме на тлі відмови від теорії приватного та публічного права. Не вдаючись до аналізу останньої зауважимо, що з точки зору теорії систем більш логічним та закономірним виглядає поділ системи права – яка, як і будь-яка інша система, має ієрархічну побудову – саме на підсистему приватного та підсистему публічного права, а вже потім поділ кожної з них на системи більш низького рівня – системи окремих галузей приватного та публічного права.

Система права, утворена з сукупності взаємопов'язаних та таких, що знаходяться у стані взаємодії, елементів, писаних та неписаних норм права, є цілісним утворенням, яке наділене певною сукупністю якостей, що утворилися шляхом об'єднання, взаємопроникнення та взаємодоповнення властивостей її елементів. Виходячи з цього, можна зробити висновок, що елементи системи права первісно, тобто до об'єднання у систему, також характеризувалися певними якостями. Однак виникає питання, а чи були вони первісно однаковими для всіх норм?

Розмірковуючи про якості або характеристики окремої правової норми, насамперед треба пам'ятати, що право (норма права) є регулятором поведінки людини, поведінки, яка завжди заснована на певному інтересі. Під інтересом необхідно розуміти об'єктивне ставлення соціальних об'єктів (індиві-

да, групи, суспільства) до явищ та предметів навколишньої дійсності, яке обумовлене положенням останніх і яке включає у себе їх об'єктивно існуючі соціальні потреби та шляхи і засоби задоволення [9]. Інтереси прийнято поділяти на приватні та публічні [10]. Як відомо, ця закономірність була покладена в основу давньоримської теорії поділу права на приватне та публічне, автором якої вважається Ульпіан. У титулі першому "Про правосуддя та право" книги першої "Дигести або Пандекти" він писав, що право поділяється на дві частини: публічне і приватне. Головним критерієм такого поділу він обрав поняття інтересу [8].

Зазначена теорія не втратила свого значення і сьогодні. Вона прийнята до застосування у чималій кількості країн світу, імплементована в їх правову науку та законодавство, ставши надійним засобом подолання або зняття протиріч між двома суспільними інтересами: індивідуальною свободою людини та загальним благом. Доказом її життєздатності може бути також і невдала спроба радянських ідеологів розбудови правової системи без врахування наявного діалектичного взаємозв'язку між приватним та публічним у суспільних відносинах. Усі ці факти беззаперечно свідчать про необхідність урахування принципу поділу права та приватне та публічне у пізнанні сутності національної системи права.

Розглядаючи сутність та головні ознаки приватного та публічного права, про які вже неодноразово йшлося у науковій літературі [11; 12], зупинимося лише на найбільш наближених до теми нашого дослідження.

Процеси національного державотворення, які розпочалися в Україні на початку 90-х рр. і знайшли поступове закріплення як на інституційному, так і нормативному рівнях, відбуваються з дотриманням принципів, сформульованих у Преамбулі до Конституції України, а також у її тексті [13], зокрема, забезпечення прав і свобод людини та гідних умов її життя є найважливішим пріоритетом для суверенної і незалежної, демократичної, соціальної, правової держави Україна. Цей принцип став своєрідною вимогою до національного права, яке має досягти такого рівня досконалості, коли найголовніші складові його системи (приватне та публічне право) мають вільно взаємодіяти між собою, обумовлені як взаємозв'язком суспільних інтересів (приватних і публічних), так і їх власним призначенням, доповнюючи одна одну завдяки досягненню певного рівня внутрішньої рівноваги [8]. Досягнення цих цілей здійснюється через поділ права на приватне та публічне, які, відповідно, є необхідними та обов'язковими елементами системи національного права.

Подібний поділ системи права відповідає також і поглядам на внутрішню побудову системи як явища, у межах якої можуть бути об'єднані елементи (норми поведінки) у системні утворення (частина) у разі, якщо зв'язки, які виникають між елементами такого утворення, відрізняються від зв'язків, що є між елементами і системою. Все це має відношення і до системи права та її підсистем – приватного та публічного права. Так, зв'язки, які виникають між елемента-

ми у межах системи права, обумовлені необхідністю відповідно до потреб окремої особи, суспільства та держави регулювання усїєї сукупності суспільних відносин, які знаходять прояв у державі та суспільстві.

Система ж приватного права об'єднує елементи, зв'язки між якими обмежені необхідністю регулювання порядку здійснення тих відносин, які розвиваються під власну відповідальність їх учасників та які пов'язані з індивідуальними інтересами останніх. Що ж до системи публічного права, то зв'язки її компонентів формуються не з усіма елементами системи права, а лише з тими, що відповідають за регулювання порядку забезпечення загального (суспільного) блага, легітимізації державного втручання у сферу приватного або суспільного інтересу. Доречними у зв'язку з цим виглядають слова В. В. Синіцина, який писав, що право приватне та публічне утворюють своєрідні полюси єдиної системи права, які слугують тими протиріччями, котрі поміщені всередину явищ, обумовлюють їх життя [14].

Отже, роблячи попередній висновок з викладеного, наголосимо, що система права складається з двох підсистем – системи приватного права та системи публічного права. З огляду на намагання вітчизняних учених "розкласти" систему права на галузі, необхідно відповісти на питання про можливість виділення галузевих систем у межах системи приватного та системи публічного права. Певні, що подальша диференціація системи права суттєво ускладнюється тим, що особливості зв'язків між елементами систем при-

ватного та публічного права незмінно проявляться між елементами системних утвореннях наступного рівня – системах галузей права за тією лише відмінністю, що вони будуть більш конкретизованими щодо певних сфер, напрямків діяльності чи об'єктів. Навколо цих конкретизованих зв'язків може здійснюватися об'єднання галузевих норм. Однак оскільки система права, як і будь-яка інша система, є не механічним утворенням, розмежування підсистем приватного та публічного права, так само як і систем галузевих норм, є надзвичайно складною і очевидно малоперспективною справою. Це засвідчив досвід радянської теорії системи права, у межах якої вчені намагалися знайти критерії чіткого розмежування галузей права, однак безуспішно [Див. : 15]. І головна причина, на наше переконання, у тому, що вчені забували, що після об'єднання норм у систему, викликаного необхідністю максимально повного регулювання суспільних відносин з урахуванням численних інтересів суб'єктів права, між ними виникли міцні та глибокі зв'язки та відносини, а самі норми утворили особливу єдність із середовищем – суспільними відносинами. Інакше кажучи, система права як динамічне утворення постійно змінює свою внутрішню структуру через взаємозв'язок та взаємодію своїх елементів, а тому розмежування цих елементів стає просто неможливим. Це, зокрема, проявляється і практично: норми публічного права під час регулювання публічно-правових відносин доповнюються нормами приватного права і навпаки. Досить згадати хоча б інститут адміністративного договору, який являє собою поєднання норм, які входять

до системи приватного та системи публічного права, або про "приватизацію" публічних функцій [16] чи виконання окремих державних функцій суб'єктами приватного права (НАК "Нафтогаз України"). Такий симбіоз норм проявляється не лише щодо норм регулятивної групи, але й щодо норм охоронного виду. "Охоронні обов'язки, – пише Е. Шмідт-Ассманн, – не можуть виконуватися винятково на основі норм публічного права чи шляхом уповноваження органів публічної адміністрації на виконання певних адміністративних дій. Адже у розпорядженні законодавця знаходяться усі сфери системи права, передусім також приватне право та приватноправові норми, які допомагають досягти збалансування інтересів і врегулювання конфліктів" [17, с. 75].

Отож досліджуючи складові елементи системи права – систему приватного та систему публічного права, систему галузевого права, – слід постійно пам'ятати, що термін "самостійна галузь" є певною мірою абстрактним, своєрідною догматичною моделлю, яка дозволяє у першу чергу досягти виконання теоретичних завдань – зрозуміти складність та певним чином пізнати внутрішню побудову системи права, здійснити систематизацію правового матеріалу для його вивчення, викладання тощо. Проте у сфері правозастосування говорити про існування дійсно самостійних галузей права навряд чи можливо. У зв'язку з цим логічним постає висновок, що система права скоріше є комплексним, а не галузевим утворенням, яка має своїм завданням окреслення передусім зовнішніх меж права.

Повертаючись до сутності приватного та публічного права, а також утворених ними систем, варто наголосити, що кожна з цих частин, кожна з цих систем володіє своєю внутрішньою специфікою, викликаною особливим призначенням норм приватного та публічного права. З огляду на це можна припустити, що внутрішній поділ системи приватного та публічного права обумовлюється різними чинниками. Тобто, не слід намагатися зрозуміти внутрішню будову системи приватного та публічного права виходячи з одного критерію (предмета правового регулювання), який насправді не може бути спільним для них обох одночасно. Підтримку цієї ідеї можна знайти на сторінках зарубіжної літератури, де також наголошується, що система приватного права спирається на приватну автономію та власну динаміку вільного економічного устрою, тобто ті "стовпи", які є чужими для публічного права, тоді як публічне право наділене особливим завданням забезпечення загального блага, що пояснює його особливу організацію [17, с. 326–328].

Таким чином, підсумовуючи, необхідно ще раз наголосити, що система права є цілісним комплексом відмежованих, взаємопов'язаних і взаємодіючих один з одним елементів – норм писаного та неписаного права, які утворюють особливу єдність із суспільними відносинами, що знаходять прояв у суспільстві та державі. Система права є ієрархічним утворенням, у межах якого можуть бути виділені дві основні підсистеми – система приватного права та система публічного права, кожна з яких, у свою чергу, містить системні утворення галузевих норм (галузі

права). Разом з цим ієрархічна побудова системи права не може розглядатися підставою для висновку про підпорядкованість норм права, оскільки усі вони об'єднані винятково горизонтальними зв'язками, являючи собою елементи єдиної правової дійсності.

Список використаних джерел:

1. Головатий С. Верховенство право, або ж правовладдя: вкотре про доктринальні манівці вітчизняної науки / С. Головатий // Право України. – 2010. – № 4. – С. 206–219.
2. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підруч. [для студ. вищ. навч. закл.] / О. Ф. Скакун ; пер. з рос. – Х. : Консум, 2001. – 656 с.
3. Козюбра М. Праворозуміння: поняття, типи та рівні / М. Козюбра // Право України. – 2010. – № 4. – С. 11–20.
4. Гайворонская Я. В. К вопросу о понимании правовых и юридических норм / Я. В. Гайворонская // Правоведение. – 2001 – № 3. – С. 39–45.
5. Мартышин О. В. Совместимы ли основные типы понимания права? / О. В. Мартышин // Государство и право. – 2003. – № 6. – С. 13–21.
6. Гущина Н. А. Системные святы в праве / Н. А. Гущина // Право и политика. – 2005. – № 5. – С. 10–14.
7. Мельник Р. С. Система вітчизняного адміністративного права та євроінтеграція України: до питання пошуку взаємозв'язку / Р. С. Мельник // Право України. – 2010. – № 8. – С. 116–122

8. Селіванов В. Діалектика приватного та публічного в правовому регулюванні / В. Селіванов, Н. Діденко // Право України. – 2001. – № 11. – С. 15–22.

9. Кряжков А. В. Публичный интерес: понятие, виды и защита / А. В. Кряжков // Государство и право. – 1999. – № 10. – С. 91–99.

10. Рабинович П. Природне право: діалектика приватного й публічного / П. Рабинович // Право України. – 2004. – № 9. – С. 61–67.

11. Азімов Ч. Про приватне і публічне право / Ч. Азімов // Право України. – 1995. – № 1. – С. 32–34

12. Дорохин С. В. Деление права на публичное и частное. Поиск критериев / С. В. Дорохин // Юрист. – 2002. – № 9. – С. 2–13.

13. Конституція України : [прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року] : зі змінами та доповненнями. – Х. : Весна, 2008. – 48 с.

14. Сеницын В. Частное и публичное право / В. Сеницын // Вестник советской юстиции. – 1928. – № 17. – С. 503–505.

15. Макеева Е. М. Обзор дискуссий о системе права Российской Федерации / Е. М. Макеева // Вестник Московск. ун-та : Серия 11. Право. – 2006. – № 1. – С. 93–101.

16. Krölls A. Privatisierung der öffentlichen Sicherheit in Fußgängerzonen? / A. Krölls // NVwZ. – 1999. – Heft 3. – S. 233–240.

17. Шмідт-Ассманн Е. Загальне адміністративне право як ідея врегулювання: основні засади та завдання систематики адміністративного права / Е. Шмідт-Ассманн ; пер. з нім. Г. Рижков, І. Соїко, А. Баканов ; відп. ред. О. Сироїд. – [2-ге вид., перероб. та доп.]. – К. : К.І.С., 2009. – 552 с.

Мельник Р. С. Что понимать под категорией "система права"?

Статья посвящена анализу категории "система права". Через призму положений современной правовой, а также философской науки доказывается необходимость изменения взглядов на понятие "право" и внутреннее построение системы отечественного права.

Ключевые слова: право, система права, регулятор, частное право, публичное право, субъекты права, отрасль права, неписаное право, писаное право.

Melnyk R. What is meant by the category of the "system of law"?

The article is devoted to the analysis of the legal category "system of law". In the light of provisions of modern legal and philosophical science the author proves the need for changing views on the definition of the term "law" and on the internal construction of the national law system.

Keywords: law, legal system, regulator, private law, public law, subjects of law, unwritten law, written law.